

Dr. Rūta Žiliukaitė

Blato ryšių Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu analizė*

Santrauka. Šiame straipsnyje siekiama atskleisti blato ryšiais paremtų socialinių tinklų bruožus Lietuvos visuomenėje vėlyvuoju sovietmečiu. Blatas suprantamas kaip sovietinei visuomenei savita neformalių mainų forma, orientuota į asmeninio vartojimo poreikius ir reorganizuojanti oficialių materialinių gėrybių paskirstymo sistemą. Straipsnio pradžioje apžvelgiamos struktūrinės šios mainų formos atsiradimo sąlygos, blato paplitimo poveikis sovietinės sistemos funkcionavimui. Paskui pateikiami 2014 metais atlikto tyrimo duomenų analizės rezultatai, leidžiantys teigti, kad blato tinklų pagrindą sovietinėje Lietuvos visuomenėje sudarė stiprūs ryšiai, tačiau žmonių materialinė gerovė priklausė nuo jų turėtų ryšių įvairovės, kiek jie sugebėjo pasitelkti ne tik stiprius, bet ir silpnus ryšius, spręsdami kasdienio gyvenimo gerovės problemas. Analizė taip pat atskleidė, kad nors blato praktikos visuomenėje buvo paplitusios, pačių žmonių blatas didžiąja dalimi nebuvo atpažįstamas.

Pagrindiniai žodžiai: blatas, socialiniai tinklai, socialinis kapitalas, sovietinė visuomenė.

Key words: blat, social networks, social capital, Soviet society.

Šiame straipsnyje siekiama atskleisti blato ryšiais paremtų socialinių tinklų bruožus Lietuvos visuomenėje sovietmečiu. Vienas esminių sovietinės planinės ekonomikos ypatumų buvo nuolatinis kokybiškų vartojimo prekių ir paslaugų trūkumas, todėl dauguma žmonių neišvengiamai buvo priversti spręsti prekių ir paslaugų trūkumo problemas, pasitelkdami savo asmenines pažintis (ryšius su giminėmis, draugais, pažįstamais). Blato ryšiai yra sovietinei visuomenei savita neformalių tinklų forma. Per šiuos tinklus žmonės galėjo prieiti prie trūkstamų ar kokybiškesnių prekių ir paslaugų, kurios institucionalizuotais kanalais (parduotuvėse,

įmonėse veikusioje paskirstymo sistemoje, ar kreipiantis pagal nustatytą tvarką į institucijas, teikiančias tam tikras paslaugas) daugumai buvo sunkiai pasiekiamos. Tokių tinklų analizė yra svarbi siekiant suprasti, kokiais principais organizavosi sovietmečio visuomenė ir kokią įtaką su šiais tinklais susijusios neformalios praktikos gali turėti dabartinei Lietuvos visuomenės raidai.

Blato vaidmens kasdieniame žmonių gyvenime Sovietų Sąjungoje skirtų tyrimų nėra daug. Kaip pažymi bene žymiausia blato tyrėja Alena Ledeneva (2008; 123), „blatas buvo sovietinio socializmo vieša paslaptis, gerai žinomas, tačiau uždraustas politi-

niame ir akademiniam diskurse“. Tik prieš dvidešimt penkerius metus radosi pirmieji tyrimai, analizuojantys realiai egzistavusio sovietinio socializmo sistemą sociologinėje perspektyvoje, išryškinantys neformalių asmeninių tinklų svarbą šios sistemos funkcionavime (Lonkila, 1997). Be jau minėtos Ledenevos tyrimų, taip pat pripažįstamas svarus Vladimiro Shlapentokho (1989) ir Ilja Srubaro (1994) indėlis šioje srityje. Kiek daugiau mokslininkų dėmesio *blatas* sulaukė tyrimuose, skirtuose posovietinių visuomenių ekonominėms transformacijoms, perėjimui į rinkos ekonomiką rytų Europos šalyse. Nors šiuose vėlesniuose tyrimuose daugiausia analizuojamas ekonominio sektoriaus veikėjų elgesys, taip pat galima rasti darbų, atskleidžiančių „eilinių“, „paprastų“, „neelitinių“ žmonių išgyvenimo ar kasdienių problemų sprendimo strategijas, viena kurių yra *blatas*, naujomis rinkos ekonomikos sąlygomis (žr., pvz., Lonkila 1997; Sedlenieks 2003; Patico 2002; Patico & Caldwell 2002; Onoshchenko & Williams 2013). Lietuvoje *blato* ryšius kasdieniame žmonių gyvenime sovietiniu laikotarpiu pirmą kartą sociologiniu požiūriu šiek tiek analizavo Ingrida Gečienė (2014), naudodama biografinių interviu, atliktų 2010-2011 metais, duomenis.

Šio straipsnio pradžioje glaustai pristatytus *blato* sąvokos apibrėžimą, bus mėginama atsakyti į klausimus apie institucines *blato* tinklų formavimosi sąlygas sovietiniu laikotarpiu, *blato* poveikį sistemai, pasitelkiant 2014 metais atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos duomenis at-

sakyti į klausimus, kokiais ryšiais, stipriais ar silpnais, buvo paremti *blato* tinklai, kiek *blato* praktikoms buvo būdingas savitarpisumas. Straipsnyje taip pat bus aptariama *blato* neatpažinimo tendencija, susijusi su moraliniu *blato* ambivalentiškumu.

Blato apibrėžimas

Blato terminas dažnai pasitelkiamas nurodyti neformalių socialinių tinklų panaudojimo praktikas, būdingas išskirtinai sovietiniam socializmui (žr. Michailova & Worm 2003; Lonkila 1997). *Blato* terminas buvo gerai žinomas ir žmonių vartojamas sovietmečiu, kalbant apie situacijas, kuriuose reikalai buvo sutvarkomi, iškilusios problemos išsprendžiamos kreipiantis pagalbos į pažįstamus asmenis. Daugiausia dėmesio *blato* apibrėžimo išgryninimui skyrė Ledeneva (1997, 1998). Pagal šią autorę, „*Blatas* – „priėjimo paslaugų“ mainai trūkumo ir valstybinės privilegijų sistemos sąlygomis. Tokios paslaugos buvo teikiamos valstybės ir kitų sąskaita. Jos buvo skirtos tenkinti asmeninio vartojimo poreikius ir reorganizuoti oficialią materialinių gėrybių paskirstymo sistemą. *Blato* mainai dažnai buvo paremti tarpininkavimu ir paslėpti po draugystės retorika: „dalinimasis“, „pagalba“, „draugiška parama“, „abipusis rūpestis“, kt. Persipynęs su asmeniniais tinklais, *blatas* suteikė priėjimą per asmeninius kanalus prie viešųjų išteklių“ (1998; 37). Ledeneva *blatą* siūlo suprasti kaip tarpinę mainų formą tarp mainų prekėmis ir dovanų dovanojimo (ten pat; 34). *Blatas* neturėtų būti sutapatintas su kyšininkavimu, viešųjų ir privačių intere-

sų painiojimu, sukčiavimu, neformaliomis ekonominėmis veiklomis, patrono – kliento santykiais, nors *blato* praktikos gali būti panašios į šiuos reiškinius ar būti su jomis susijusios (pavyzdžiui, duodant kyši galima panaudoti blato ryšius informacijai gauti) (Ledeneva 1997, 1998). Mūsų atliktame tyrime rėmėmės būtent šia, Ledenevos pasiūlyta, *blato* samprata.

Blato tinklų plitimo institucinės prielaidos ir poveikis sistemos veikimui

Blato tinklų atsiradimas ir plitimas siejamas su planinės ekonomikos ir sovietinės biurokratinės sistemos neefektyvumu. Kaip pažymi Srubaris (1994; 208), „vienas paradoksalių planinės ekonomikos, kuri pagal sumanymą turėjo būti racionali ir skaidri, bruožų buvo jos nenumatomumas, nulėmtas neįveikiamų jos koordinacijos, asignavimų ir paskirstymo problemų“. Viena vertus, pats gamybos procesas dėl keliamų nerealistišku penkmečio planų reikalavimų, neefektyvios gamybos kontrolės, nuolatinių problemų apsirūpinant gamybai būtinais ištekliais, skatino įmonių vadovus kliautis *blato* ryšiais, užtikrinant įmonių veiklą, jose dirbančių žmonių gerovę ir išvengiant nuobaudų dėl formalių taisyklių nepaisymo (Berliner 1952; 357; Ledeneva 1998; 77-78). Kita vertus, asmeninio vartojimo srityje blato ryšius skatino prekių ir paslaugų trūkumas (Ledeneva 1998; Lonkila 1997; Rose 1999; Völker & Flap 2001).

Komandinei ekonomikai buvo būdingas santykinis pinigų nesvarbumas (Shla-

pentokh 1989; 66). Sistema mėgino spręsti trūkumo keliamas problemas per uždaras privilegijų ir paskirstymo sistemas. Pagrindinis vartotojo rūpestis buvo ne tas, kaip užsidirbti pinigų, o kaip įgyti priėjimą prie deficitinių vartojimo reikmenų ir paslaugų. Šiuo aspektu didžiausias privilegijas turėjo nomenklatūros nariai. „Paprasti“ žmonės, kad gautų priėjimą prie prekių ir paslaugų tokioje paskirstymo sistemoje, turėjo arba priklausyti kategorijai žmonių, kuriai formaliai toks priėjimas yra suteikiamas, arba pažinoti kažką, kas turėjo teisėtą priėjimą. Pasak Ledenevos (1998; 94), „centralizuoto paskirstymo dinamika atspindėjo politines fluktuacijas ir kampanijas, susijusias su skirtingomis gyventojų grupėmis [...] Tai buvo ne tik skatinimo sistema, bet ir sankcijų prieš grupes ir individus sistema“. Tie, kurie nepateko į privilegijuotųjų grupes, mėgino apsirūpinti prekėmis ir paslaugomis *blato* pagalba.

Dar vienas veiksnys, skatinęs blato praktikų plitimą, buvo žmonių nepasitikėjimas biurokratinėmis organizacijomis (Lonkila 1997; Ledeneva 1998; Rose 1999; Pichler ir Wallace, 2007). Siekdami užsitikrinti normą paslaugų kokybę, žmonės siekė personalizuoti ryšius su šias paslaugas teikusiais tarnautojais (Lonkila, 1997; Ledeneva 1998). Šiuo aspektu Richardas Rose (1999; 69-70; 2000; 36-38) sovietinę sistemą apibrėžė kaip „anti-modernią“. Nors pagal išplėtotą formalių valstybinių organizacijų, teikusių žmonėms paslaugas švietimo, medicinos ir kitose srityse, ir šių paslaugų prieinamumą gyventojams, ši sistema buvo moderni, tai,

kad šios organizacijos veikė prastai, reikalų tvarkymas ir palankus tarnautojų elgesys priklausė nuo asmeninių kontaktų, formalių sprendimų priėmimo taisyklių dažnai buvo nepaisoma, dėl aibės galimų „išimčių“, suteikė šiai sistemai „anti-modernų“ pobūdį (modernumą suprantant vėberiška prasme). Anti-modernumo aspektą pabrėžia ir Shlapentokhas (1989; 14): veiklų, kurios rėmėsi šeima, ir natūrinių nemonetarinių prekių ir paslaugų, paplitimą vėlyvuojū sovietmečiu, šis autorius apibrėžia kaip sovietinės visuomenės „privatizaciją“ arba „nuvalstybinimą“ (*destatization*) ir teigia, kad jis prieštarauja modernizacijos procesui, kadangi pastarasis turėtų silpninti, o ne stiprinti pirminius, asmeninius ryšius. Taigi sovietinėje sistemoje žmonės, siekiantys jiems teisėtai priklausančių dalykų, galėjo arba kantriai laukti, kol biurokratinėse organizacijose bus priimti jiems palankūs sprendimai, arba pasitelkti *blato* tinklus.

Blato praktikos prieštaravo sovietinės ideologijos principams, reikalavusiems savo asmeninių interesų išsižadėjimui vardan kolektyvinių tikslų, pabrėžusiems lygybę (Ledeneva 1998; 50; Rehn & Taalas 2004; 247). Siekį įveikti prekių ir paslaugų trūkumą ir užsitikrinti asmeninę materialinę gerovę pasitelkiant *blato* tinklus, kai kurie autoriai sieja su vėlyvuojū sovietmečiu išryškėjusia visuomenės „suburžuazėjimo“ tendencija, kurią skatino smarkiai išaugusios žmonių vartojimo aspiracijos, viršijusios objektyvią materialinę visuomenės pažangą (Shlapentokh 1989; 60, 62). Visuomenėje paplitęs vartojimo prekių ir turto vaikyma-

sis, savanaudiškumas „socialistinės visuomenės moralės“ požiūriu buvo kritikuojami dalykai (ten pat; 21). Taigi, ideologiniu, moraliniu požiūriu, *blatas* turėjo griauančią poveikį sistemai.

Kita vertus, *blato* kaip neformalių mainų, padėjusių efektyviau tvarkyti darbo reikalus ir spręsti kasdienio gyvenimo problemas, egzistavimas ir paplitimas buvo „gyvybiškai“ svarbus sovietinės ekonominės sistemos funkcionavimui (Srubar 1994; 208; Ledeneva 1998; 76). Kasdieniame gyvenime susijęs su vartotojiškumu, žmonių siekiu susikurti komfortablesnes gyvenimo sąlygas, išsiskirti iš kitų, *blato* tinklai tam tikra prasme padėdavo atitraukti žmones nuo politikos, į pirmą vietą iškeldami vartojimo rūpesčius (Srubar 1991, cit. pagal Lonkila 1997; Patino & Caldwell 2002; 287-288). „Užmerkti akis“ *blato* atvejais valdžią skatino ir tai, kad veikdami kaip perskirstymo sistema, *blato* tinklai mažino socialines įtampas ir konfliktus: „kovoti su *blatu*, reiškė kovoti su privilegijomis ir todėl prieš socialistinę paskirstymo sistemą ir valstybę“ (Ledeneva 1998; 108). *Blato* tinklų naudojimas mažino uždaro paskirstymo sistemos kuriamą nelygybę visuomenėje, įgalindamas žmones „apeinant sistemą“ patenkinti savo vartotojiškus poreikius (Ledeneva 1998; 36). Šie tinklai veikė kaip „kompensaciniai mechanizmai“ (ten pat; 46), „alternatyvūs socialiniai perskirstymo tinklai“ (Srubar 1994; 208).

Taigi, nors *blatas* viešoje retorikoje buvo traktuojamas kaip „antitarybinis“, jis padėjo žmonėms prisitaikyti prie sistemos. Putinai-

tė, rašydama apie „išmonę“, kuriai ši autorė priskiria tiek *blatą*, tiek kombinavimą, tiek kitas pusiau legalias ar nelegalias ekonomines veiklas, pažymi, kad išmonė „reiškėsi balansavimu nesiekiant kitokių, anapus sovietinio vertybiškumo tikslų“ (2007; 171), ir kad balansavimas ant legalumo ribos nereiškė žmonių „priešinimosi“ sovietiniam legalumui (ten pat; 177).

Teorinis *blato* tinklų analizės pagrindas

Blatas gali būti analizuojamas kaip viena *socialinio kapitalo* atmainų. Anot Jame-so Colemano (2005; 270), „<...> socialinis kapitalas apibrėžiamas pagal jo funkciją. Tai nėra vieningas darinys, bet įvairovė skirtingų darinių, turinčių du bendrus bruožus: visi jie susideda iš tam tikro struktūros aspekto ir palengvina tam tikrus šioje struktūroje esančių individų veiksmus“. Socialinio kapitalo sąvoka taikoma nurodyti tuos struktūros aspektus, kurie turi veikėjams tam tikrą vertę kaip ištekliai, leidžiantis jiems patenkinti savo interesus. *Blatas* lengvai gali būti atpažįstamas kaip tokius išteklius, įgalinančius individus tam tikrai veiklai, teikiantys socialiniai ryšiai.

Socialinis kapitalas gali būti analizuojamas tiek individų, tiek kolektyviniame (bendruomenių, visuomenės) lygmenyje: „pamatinė socialinio kapitalo teorijos idėja – socialiniai tinklai yra svarbūs. Jie reikšmingi ne tik žmonėms, kurie priklauso tinklams ir kuriems socialinis kapitalas duoda privačią naudą [...] [bet ir bendruomenėms, nes] [...] socialinis kapitalas turi „viešųjų“ arba „išo-

rinių“ pasekmių“ (Putnam & Goss 2002, p. 6). Analizuodami *blatą* kaip socialinį kapitalą individų lygmenyje, klausime apie jo funkcijas žmonėms sprendžiant kasdienio gyvenimo problemas trūkumo ekonomikos ir nepasitikėjimo biurokratinėmis institucijomis, neefektyvių formalių procedūrų sąlygomis. Dėmesį sutelkdami į *blato* pasekmes kolektyviniame lygmenyje, sieksime įvertinti, ar tai yra „geras“, ar „blogas“ socialinis kapitalas (Portes [1998] 2000), ekonominės ar politinės sistemos funkcionavimo efektyvumo požiūriu. Pavyzdžiui, į *blato* mainų pasekmes kolektyviniame lygmenyje per socialinio kapitalo prizmę siūlo žvelgti Rose (2000), apibrėždamas jį kaip „anti-modernų socialinį kapitalą“.

Tačiau socialinis kapitalas savo ruožtu gali būti analizuojamas remiantis socialinių tinklų analizės teorine tradicija. Socialiniai tinklai yra socialinio kapitalo pagrindas. Socialinis kapitalas kyla iš išteklių, kurie glūdi socialiniuose tinkluose. Nano Lino (2001; 12) žodžiais, socialinis kapitalas yra „ištekliai „įterpti“ (angl. *embedded*) socialinėje struktūroje, kurie yra pasiekiami ir panaudojami tikslinguose individų veiksmuose“. Taip suprantamas socialinis kapitalas apima tris elementus, kurie susieja struktūrą ir veiksmą: struktūrinį aspektą (išteklius „įterptus“ socialinėje struktūroje), galimybės aspektą (individų priėjimą prie šių išteklių) ir veiksmo aspektą (šių išteklių naudojimą veikloje) (*ten pat*).

Ištekliai, jų panaudojimas ir reprodukavimas priklauso nuo socialinio tinklo bruožų. Jeigu *blato* tinklas yra tankus ir uždaras,

apimantis tik „savus“, jis padeda tinko nariams apsaugoti savo interesus išorinių grupių atžvilgiu, skatina grupės solidarumą ir sanglaudą. Tačiau tai nereiškia, kad tik toks tinklas bus turtingiausias socialinio kapitalo aspektu. Socialinių tinklų tyrimai atskleidžia „tiltų“, „silpnų ryšių“ svarbą (Granovetter 1973). Turėdami daug „silpnų ryšių“ žmonės gali prieiti prie išteklių, kurių nėra jų socialinėje aplinkoje. Kokia socialinio tinklo struktūra teikia daugiau naudos kaip socialinis kapitalas, labai priklauso nuo individų poreikių ir tikslų.

Tinklo analizė remiasi prielaida, kad individai dalyvauja socialinėse sistemose, kurios susieja juos su kitais veikėjais, kurių tarpusavio santykiai savo ruožtu turi įtakos jų elgesiui. Siekiant paaiškinti žmonių elgesį, analizuojama žmonių vieta ir padėtis socialiniame tinkle ir šio tinklo charakteristikos. Tinklų analizė yra skirta apibrėžti ir patikrinti hipotezes apie veikėjų santykių struktūrinę formą ir substancinį turinį (Knoke & Yang, 2008). Pavyzdžiui, pasiremdami socialinių tinklų analizės metodais, Beate Völker ir Henkas Flapas (2001) nustatė, kad „aprūpinimo tinklai“ buvusioje Vokietijos demokratinėje respublikoje buvo maži, heterogeniški, sudaryti iš „silpnų“ ryšių ir skyrėsi nuo tankių, mažų, artimais ryšiais su panašiais, patikimais žmonėmis paremtų tinklų, kuriuose žmonės nebijojo kalbėti politinėmis temomis. Analizuoti *blatą* socialinių tinklų perspektyvoje, reiškia ieškoti atsakymų į klausimus: kokios savybės yra būdingos tinklo nariams (turto, statuso,

galios požiūriu ir pan.), kokie ryšiai sudaro tinklą (simetriški (abipusiai)/asimetriški, silpni/stiprūs, horizontalūs/vertikalūs), kokios charakteristikos yra būdingos tinklui (atviras/uždaras, hierarchinis/nehierarchinis, koks jo tankumas ir pan.).

Duomenys

Straipsnyje pateikiamoje analizėje bus remiamasi reprezentatyvios 45 m. ir vyresnių Lietuvos gyventojų apklausos „Sovietinės sistemos retrospekcija šiandienos Lietuvos visuomenėje“ duomenimis. Apklausa pagal projekto „Nematoma sovietmečio Lietuvos visuomenė: neformaliųjų sisteminių ir nesisteminių tinklų skirties peržiūra“ (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-053) mokslininkų grupės sukurta klausimyną, atlikto UAB „Spinter tyrimai“ 2014 m. liepos – rugpjūčio mėn. (imties dydis – 1009 respondentai).

Pirmas klausimas, į kurį svarbu atsakyti prieš pristatant duomenų analizės rezultatus, yra duomenų apie *blatą* sovietiniu laikotarpiu, surinktų remiantis minėtu metodu, pagrįstumo ir patikimumo problemos. Apklausoje respondentai buvo klausiami apie įvairius jų kasdienio gyvenimo prieš 25 metus aspektus. Surinkti duomenis apie rutinines kasdienio gyvenimo praktikas praėjus tokiam ilgam laiko tarpui yra nelengva užduotis. Savo pobūdžiu tai yra ne praeities, o atminties kultūros tyrimai. Jie leidžia daryti patikimas išvadas apie tai, kaip žmonės prisimena praeitį, tačiau mažiau yra vertingi atskleidžiant praeityje egzistavusias socialines struktūras. Anot Irenos Šutinienės

(2003; 7), „<...> sociologiniu aspektu atmintis tiriama kaip rinkinys socialinių praeities reprezentacijų, kurias grupė kuria, institucionalizuoja, saugo ir perduoda per savo narių interakcijas“. Tiek individuali, tiek socialinė atmintis priklauso nuo dabarties: „Šiuolaikinė socialinė atmintis yra ne praeities vaizdinių sandėlis, o sudėtingas praktikų tinklas. Ji nuolat kinta, filtruojama, permaštomą sąvokomis, iškeltomis dabarties klausimų ir poreikių“ (Jedlowski 2001; 35 cit. pagal. Žilinskienė ir kt. 2014; 11). Taigi, apie savo patirtį sovietmetyje žmonės pasakoja ir ją interpretuoja dabarties kontekste. Tačiau kadangi tam tinkamu laiku nebuvo atlikti sociologiniai tyrimai, kurie būtų galėję suteikti duomenis apie kasdienio gyvenimo praktikas sovietiniu laikotarpiu, dar neiškreiptus individualios atminties selektyvumo, represyvumo, neigimo mechanizmų, buvo nutarta leisti į šį pažinimo „nuotyki“, priimant ir apmaštant tokio tyrimo metodines problemas.

Ar galėjo būti tinkamesnis būdas tirti *blato* tinkus pasitelkiant kokybinę tyrimų metodiką? Kaip nurodyta straipsnio įvade, pagrindinis mus dominęs klausimas yra *blato* tinklų struktūros bruožai. Prieš rengdami standartizuotą klausimyną reprezentatyviai gyventojų apklausai atlikome 15 kokybinių interviu, mėgindami išsiaiškinti, kokio išsamumo informaciją apie *blato* tinklą (jį sudarančius narius ir ryšių charakteristikas) galima surinkti. Šis žvalgomasis tyrimas suteikė vertingą kokybinę informaciją apie žmonių požiūrį į asmeninių pažinčių

ir ryšių svarbą žmonių gerovei sovietmečiu, *blato* sampratą, *blato* praktikų sovietmečiu vertinimą, įvairių rizikų, susijusių su *blato* praktikomis, suvokimą. Tačiau nepaisant santykinės kokybinės metodologijos lankstumo, galimybės eksperimentuoti su įvairiomis klausimų formuluotėmis, kurios padėtų žmonėms prisiminti ir papasakoti apie savo apsirūpinimo tinklus, atlikti kokybiniai interviu parodė, kad surinkti išsamius duomenis apie *blato* tinklą sovietmečiu, jį sudariusių asmenų ir ryšių tarp tinklo narių charakteristikas, kuriems būtų galima pritaikyti savitus socialinių tinklų analizės metodus, yra praktiškai nebeįmanoma. Kokybinei tyrimų metodikai lygiai taip pat kaip ir kiekybinei svarbus yra laiko veiksnys. Duomenų rinkimo patirtis, atliekant kokybinius interviu, mus taip pat paskatino atsisakyti egocentrinio tinklo, taikomo reprezentatyviose apklausose, metodikos (žr. Knoke & Yang 2008; 13, 21-26), numatančios detalios informacijos apie tinklo narius ir ryšius surinkimą. Kurdami standartizuotą klausimyną, dėmesį sutelkėme į bendresnius, mažiau užmaršties veikiamus kasdinių praktikų aspektus.

Apsirūpinimas trūkumo prekėmis ir paslaugomis Lietuvos visuomenėje sovietmečiu

Kaip jau buvo minėta, *blato* ryšiai sovietmečiu pirmiausia buvo susiję su asmeniniu vartojimu. Žmonių turėtas *blato* tinklas galėjo reikšmingai lemti jų materialinės gerovės lygį. Ledeneva (1998; 118; 2008; 123)

1 lentelė. Lietuvos gyventojų priėjimas prie trūkumo išteklių sovietmečiu, proc.

Kalbant apie tarybinius laikus yra minimas nuolatinis kokybiškų vartojimo prekių ir paslaugų deficitas. Pasakykite prašome, ar tuomet Jūs/Jūsų šeima galėjote „gauti“ šių gėrybių?	Taip, galėjote gauti nuolatos / dažnai	Taip, galėjote gauti retkarčiais	Ne ar beveik ne
Geros kokybės ar deficitinių maisto produktų iš parduotuvių arba įmonių	22	48	30
Kokybiškų, madingų drabužių, avalynės	16	46	38
Kokių nors ilgalaikio vartojimo prekių (pavyzdžiui, baldų, buitinių ar garso ir vaizdo technikos)	13	47	40
Kokybiškas sveikatos priežiūros paslaugas, deficitinių vaistų	20	39	41
Kelialapius atostogoms	26	37	37

skiria keturis poreikių tipus, kurių patenkinimui buvo pasitelkiamas *blatas*. Pirma, tai reguliarūs poreikiai, tokie kaip maistas, drabužiai, namų apyvokos prekės ir panašiai. Antra – periodiniai poreikiai, tokie kaip kelialapiai atostogoms, išvykos į užsienį ir panašiai. Trečia – nuo gyvenimo ciklo priklausantys poreikiai: darbo vietos susiradimas, vietos savo vaikui išrūpinimas lopšelyje ar daželyje, mokykloje, patekimas į norimą gydymo įstaigą, išsisukimas nuo karinės tarnybos, vestuvių, laidotuvių organizavimas ir pan.. Ketvirta – kitų žmonių poreikiai, t.y. kai trūkstamo vartojimo reikmenis ar paslaugas padedama gauti pažįstamiems žmonėms.

Mūsų atliktame tyrime, siekdami išsiaiškinti žmonių priėjimą prie trūkumo prekių ir paslaugų vėlyvuju sovietmečiu, respondentams pateikėme klausimą „Kalbant apie tarybinius laikus yra minimas nuolatinis

kokybiškų vartojimo prekių ir paslaugų deficitas. Pasakykite, prašome, ar tuomet Jūs/Jūsų šeima galėjote „gauti“ šių gėrybių?“. Tik nedidelė dalis respondentų nurodė, kad turėjo nuolatinį priėjimą prie tokių trūkumo prekių ir paslaugų kaip geros kokybės ar deficitiniai maisto produktai, kokybiški madingi drabužiai ir avalynė, ilgalaikio vartojimo prekės, kelialapiai atostogoms, kokybiškos sveikatos priežiūros paslaugos, deficitiniai vaistai (žr. 1 lentelę). Du penktadaliai respondentų teigė, kad jiems išvardintos prekės ir paslaugos sovietmečiu buvo arba visiškai nepasiekiamos, arba beveik nepasiekiamos.

Panaudojant duomenis apie priėjimą prie trūkumo prekių ir paslaugų bei dar dviejų papildomų kintamųjų duomenis (būsto, kuriame gyveno prieš Lietuvai paskelbiant nepriklausomybę, kokybės vertinimą ir išvykas į socialistines arba kapitalistines užsienio

šalis¹⁾ buvo sukurtas apsirūpinimo indeksas, įgyjantis reikšmes nuo 0 iki 15²⁾.

Duomenų analizė atskleidžia, kad geriausiai apsirūpinusios socialinės-demografinės gyventojų kategorijos sovietmečiu buvo komunistų partijos nariai, aukšto lygmens pareigūnai ar vadovai, vidaus reikalų sistemos darbuotojai, prekybos sektoriaus, viešojo maitinimo, tiekimo darbuotojai, taip pat turėję dideles pajamas, didmiesčių gyventojai (žr. 2 lentelę). Šis socialinis-demografinis „geriau apsirūpinusių“ žmonių portretas atkartoja Ledenevos (1998; 125-135) išskirtas grupes, turėjusias privilegijų ar priėjimą prie išteklių valstybinio paskirstymo sistemoje sovietmečiu. Mažiausiai apsi-

rūpinusių gyventojų grupei priklausė žemės ūkio darbininkai, turėję nebaigtą vidurinį ir žemesnį išsimokslinimą, priklausę mažiausiai pajamų grupei, kaimo vietovių gyventojai. Amžius ir lytis statistiškai reikšmingos įtakos neturi. Tačiau svarbiausias klausimas šiame straipsnyje pateikiamos analizės požiūriu yra, kiek svarbūs materialinei gerovei, gyventojų apsirūpinimui buvo *blato* tinklai, ir kokie ryšiai šiuos tinklus sudarė.

Blato tinklų struktūra: stiprūs vs. silpni ryšiai

Apibrėždama *blato* tinklams būdingus ryšius Ledeneva teigia, kad šiuose tinkluose

2 lentelė. **Apsirūpinimo indekso vidurkių palyginimas pagal socialines-demografines charakteristikas.**

Socialinės-demografinės charakteristikos	Vidurkis	Standartinė vidurkio paklaida
Kuris apibūdinimas šioje kortelėje geriausiai nusako Jūsų pagrindinio darbo, kurį jūs dirbote 1985 metais pobūdį?	*F = 5,770	p < 0,001
Aukštos kvalifikacijos specialistas	6,35	0,27
Aukšto lygmens pareigūnas ar vadovas	8,59	0,70
Administracijos darbuotojas	7,18	0,37

¹⁾ Klausimų formuluotės: „Kaip Jūs įvertintumėte savo turėto būsto kokybę, gyvenimo sąlygas jame pagal to laikotarpio gyvenimo standartus? Atsakykite naudodami 10 balų skalėje, kurioje 1 reiškia – „labai prastas“ būstas, o 10 – „labai geras“; „Ar tarybiniais metais Jums/Jūsų šeimos nariams, gyvenusiems kartu su Jumis, teko: a) Vykti į socialistines užsienio šalis, b) Vykti į kapitalistines užsienio šalis (1. Taip. 2. Ne).

²⁾ Apsirūpinimo indeksas buvo sudarytas susumuojant 7 kintamųjų reikšmes, prieš tai šiuos kintamuosius transformavus. Penkių kintamųjų, matuojančių priėjimo prie prekių ir paslaugų vertinimą (žr. 1 lentelę), reikšmės: 2 - dažnai/nuolatos, 1 – retkarčiais, 0 – niekada. Būsto kokybės vertinimo reikšmės: 0 – labai prastas būstas (įvertinta 1-4 balais), 1 – vidutinis (5-6 balais), 2 – geras (7-8 balais), 3 – labai geras (9-10 balų). Išvykų į užsienį reikšmės: 2 – buvo išvykę ir į socialistinę, ir į kapitalistinę užsienio šalį, 1 – buvo išvykę arba į socialistinę, arba kapitalistinę užsienio šalį, 0 – nebuvo išvykę į užsienį.

2 lentelės tęsinys

Socialinės-demografinės charakteristikos	Vidurkis	Standartinė vidurkio paklaida
Vidaus reikalų sistemos darbuotojas, pareigūnas	8,13	1,01
Prekybos sektoriaus, viešojo maitinimo, tiekimo darbuotojas	7,47	0,43
Paslaugų sektoriaus darbuotojas	6,73	0,33
Meistras, darbininkų grupės vadovas, kvalifikuotas darbininkas	6,38	0,21
Pusiau kvalifikuotas ar nekvalifikuotas darbininkas	5,96	0,37
Žemės ūkio darbininkas kolūkyje ar tarybiniame ūkyje	4,71	0,37
Koks tuo metu (t.y. prieš prasidedant Perestroikai 1985 metais) buvo Jūsų išsilavinimas?	F = 4,438	p < 0,001
Nebaigtas vidurinis ir žemesnis, profesinis be vidurinio	5,59	0,23
Vidurinis (įprasta vidurinė mokykla)	6,62	0,26
Profesinis su viduriniu (profesinė technikos mokykla su vidurinis	6,48	0,18
Nebaigtas aukštasis	6,07	0,45
Aukštasis	6,95	0,26
Kokia buvo Jūsų alga (neskaitant premijų) prieš prasidedant Perestroikai, t.y. apie 1985 metus?	F = 4,501	p < 0,001
89 ir mažiau rub.	5,57	0,33
90-115 rub.	5,85	0,28
116-140 rub.	6,62	0,23
141-165 rub.	6,76	0,38
166-190 rub.	6,54	0,39
191-240 rub.	7,46	0,39
241 ir daugiau rub.	7,34	0,33
Ar Jūs pats priklausėte Lietuvos komunistų partijai (iki 1988 06)?	F = 25,818	p < 0,001
Ne	6,17	0,11
Taip	8,01	0,31
Kur Jūs tuo metu gyvenote?	F = 9,871	p < 0,001
Kaimo vietovėje	5,44	0,21
Miestelyje ar mieste, kuris nebuvo rajono centras	6,28	0,34
Mieste, kuris buvo rajono centras	6,46	0,22
Didmiestyje	6,89	0,17

*Paryškintose eilutėse pateikiami vienfaktorinės dispersinės analizės rezultatai.

narius siejo abipusė simpatija ir pasitikėjimas: *blatas* rėmėsi „asmeniniu ryšiu, kurio pagrindas yra arba draugystė, arba tarpusavio pasitikėjimas, susiformavęs ilgalaikiuose ryšiuose“ (ten pat; 39). Taip pat Ledeneva pastebi, kad blatui dažniausiai buvo būdingi horizontalūs, nehierarchiniai ryšiai, kurie sieja panašaus statuso, artimus, „savus žmones“ (ten pat; 37; 43). Pasitelkiant socialinių tinklų teorijos sąvokas, Ledenevos požiūriu, *blato* tinklai daugiausiai buvo sudaryti iš stiprių ryšių. Tokiam požiūriui pritaria Michailova bei Wormas (2003; 511). Stiprių ryšių ir pasitikėjimo svarbą žmonių materialinei gerovei sovietmečiu akcentuoja ir Shlapentokhas (1989; 165, 172-174, 203). Tai, kad sovietiniu laikotarpiu pirmiausia buvo remiamasi artimais žmonėmis aiškina tuometiniu politiniu kontekstu: tik šeima ir draugai galėjo būti politiniu požiūriu saugia socialine aplinka (Shlapentokh 1989; Völker&Flap 2001; Ledeneva 2008).

Mokslininkai, pabrėžiantys stiprių ryšių vyravimą *blato* tinkluose, nemano, kad silpni ryšiai buvo visiškai nebūdingi *blato* tinklams. Kaip rašo Ledeneva (1998; 104), „*Blato* tinklai persidengia su asmeniniais tinklais [...]. [Tačiau], viena vertus, [*blato* tinklas] gali būti siauresnis nei asmeninis tinklas, nes ne visi artimi ryšiai yra panaudojami, siekiant įgyti išteklius. Kita vertus, *blato* tinklas gali būti platesnis nei asmeninis tinklas, jis gali apimti tolimus, nerutininius ryšius – ryšius, kurie nebūtinai yra aktyvūs. Tie ryšiai gali būti neasmeniniai, t.y. tarpininkaujami asmeninio tinklo narių. Jie taip pat gali būti neaktyvūs, aktualizuojami tik kai atsiranda

poreikis“. Shlapentokhas (1989; 176) pažymi, kad pasitelkiant vien tik artimus draugus sunku būtų buvę išspręsti daugybę, su kasdieniu gyvenimu sovietmečiu susijusių problemų, todėl svarbūs buvo ne tik draugai, bet ir draugų draugai bei pažįstami.

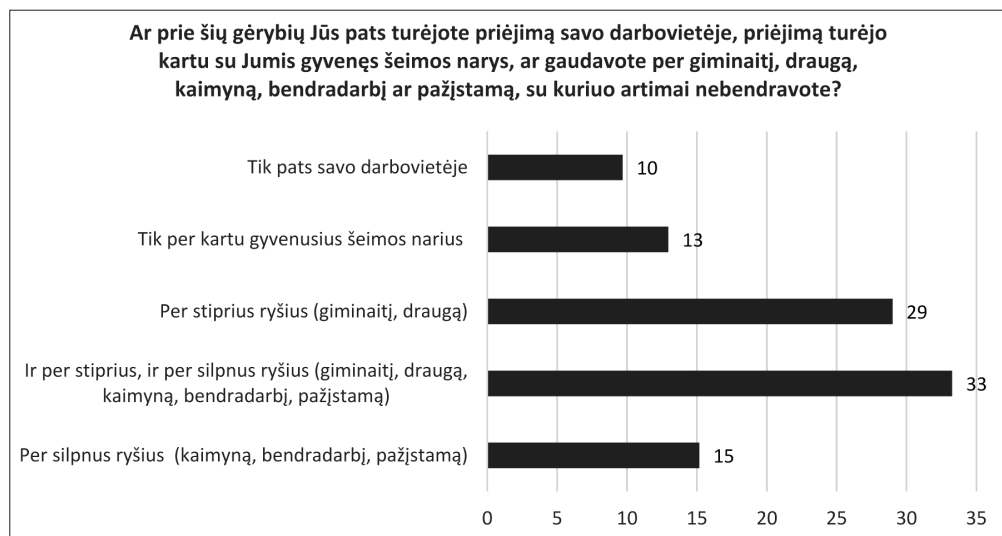
Dalis mokslininkų, analizavusių *blato* mainus sovietiniu ar posovietiniu laikotarpiu, atvirakščiai, linkę išskirti ne stiprius, o silpnus ryšius, kaip sudarančius *blato* tinklų pagrindą (žr. Lonkila 1997; Völker&Flap 2001; Rehn & Taalas 2004). Įprasta, kad tokiose studijose remiamasi Granovetterio (1973) „silpnų ryšių stiprybės“ koncepcija. Silpni ryšiai gali susieti skirtingas socialines aplinkas, jie užtikrina priėjimą prie įvairesnės informacijos, kuri yra taip pat svarbus *blato* mainų objektas. Be to, kadangi *blatas* daugiausia buvo naudojamas siekiant įgyti priėjimą prie tam tikrų prekių ir paslaugų, pasitikėjimo klausimas buvo mažiau aktualus tokio pobūdžio, neturėjusiems politinės dimensijos, sandoriams. Gečienė (2014; 99-109) apibrėždama socialinio kapitalo panaudojimo praktikas sovietinio režimo stabilizavimosi laikotarpiu Lietuvoje, pažymi, kad žmonių socialiniai tinklai tapo platesni, juose daugiau radosi mažai pažįstamų žmonių, ir tai suteikė žmonėms didesnes galimybes gauti reikiamą informaciją ar prieiti prie ribotų materialinių gėrybių.

Taigi, kokie ryšiai – stiprūs ar silpni – sudarė *blato* tinklų pagrindą Lietuvos visuomenėje sovietmečiu? Mūsų tyrime, respondentų, nurodžiusių, kad „dažnai“ ar „retkarčiais“ galėjo „gauti“ tam tikrų trūkumo gėrybių ar paslaugų, buvo teirautasi, ar prie šių išteklių

jie turėjo priėjimą savo darbovietėje patys, priėjimą turėjo kartu su jais gyvenęs šeimos narys, ar gaudavo jas per giminaitį, draugą, kaimyną, bendradarbį ar pažįstamą, su kuriuo artimai nebendravo. Atsakydami į klausimą apie kiekvieną gėrybių grupę (maisto produktus, drabužius, ilgalaikio vartojimo prekes, kelialapius atostogoms, sveikatos priežiūros paslaugas) respondentai buvo prašomi nurodyti visus jų naudotus apsirūpinimo kanalus. Apibendrinus duomenis, matome, kad 23 proc. respondentų, kurių nors iš tirtų gėrybių galėjo gauti tik patys savo darbovietėje arba jas gaudavo kartu gyvenęs šeimos narys (žr. 1 pav.). *Blato* tinklo požiūriu yra įdomi ta apsirūpinimo tinklo dalis, kuri nurodo ne tiesioginį žmonių priėjimą prie vartojimo reikmenų ir paslaugų, bet priėji-

mą prie jų per turimus ryšius. Aštuoni iš 10, kokių nors gėrybių galėję „gauti“ respondentai, priėjo prie šių gėrybių per įvairius ryšius. Tokie respondentai sudaro 66 proc., skaičiuojant nuo visos imties (t.y. apimant visus, tiek priėjusius, tiek nepriėjusius prie tirtų trūkumo prekių ir paslaugų). Kokias išvadas 1 paveiksle pateikti duomenys leidžia daryti apie *blato* tinklą sudariusius ryšius?

Trečdalis respondentų (29 proc.), vardindami jų turėtus netiesioginius priėjimo kanalus, nurodė tik stiprius ryšius (giminaičius, draugus).³ Trečdalis (34 proc.) teigė, kad prie įvairių išteklių priėjo tiek per stiprius, tiek per silpnus ryšius (kaimynus, bendradarbius, pažįstamus, su kuriais artimai nebendravo). Prie pastarosios grupės pridėjus dar tuos, kurie gėrybes įgydavo tik

1 pav. Apsirūpinimo tinklų struktūra, proc. nuo turėjusių priėjimą prie šių gėrybių.

³ Čia pateikiamoje analizėje respondento priėjimas prie gėrybių per kartu gyvenusius šeimos narius nėra laikomas *blato* praktika.

3 lentelė. Apsirūpinimo indekso vidurkiai pagal priėjimo kanalų heterogeniškumą

Apsirūpinimo tinklo struktūra	Apsirūpinimo indeksas (priėjimas prie trūkumo prekių ir paslaugų, geros kokybės būstas, išvykos į užsienį)
Galėjo prieiti tik pats ar kartu gyvenę šeimos nariai	5,93
Per kartu gyvenusius šeimos narius ir kitus stiprius ryšius (giminaičius, draugus)	7,78
Tik per kitus stiprius ryšius (giminaičius, draugus)	6,79
Per stiprius ir per silpnus ryšius	8,03
Tik per silpnus ryšius (kaimynus, bendradarbius, pažįstamus)	6,88
ANOVA testas	F=16,41, p=0,000

per silpnus ryšius, besinaudoję silpnais ryšiais sudaro 48 proc., o atitinkamai sudėjęs tuos, kurie paminėjo stiprius ryšius, gauname 62 proc.

Kokią įtaką *blato* tinklo struktūra turėjo žmonių gerovei? Pradžioje galima pažymėti, kad apskritai gyventojai, kurie galėjo kliautis tik savo pačių ar kartu gyvenusių šeimos narių priėjimu prie trūkumo prekių ir paslaugų, turėjo daug kuklesnes buitines gyvenimo sąlygas, nei tie, kurie galėjo pasinaudoti *blato* ryšiais (žr. 3 lentelę). Dėmesį sutelkdami į *blato* tinklo struktūrą, matome, kad žmonių materialinė gerovė taip pat labai priklausė nuo ryšių įvairovė *blato* tinkle. Respondentų, kurie panaudodavo ir stiprius, ir silpnus ryšius apsirūpinimo indekso vidurkis yra didesnis nei tų, kurie galėjo pasitelkti tik stiprius ryšius ar, juolab, tik silpnus.

Apibendrinami analizės rezultatus galime teigti, kad Lietuvos gyventojai buitines problemas sovietmečiu spręsdavo šiek tiek dažniau pasikliaudami stipriais ryšiais (gi-

minėmis ir draugais). Kita vertus, analizė leidžia daryti išvadą, kad tie, kurie gebėjo ar norėjo priėjimo prie įvairių išteklių ieškoti per „pažįstamus“ (t.y. per silpnuosius ryšius), gyveno geriau, nes turėjo priėjimą prie daugiau ir įvairesnių gėrybių.

Savitarpiškumas

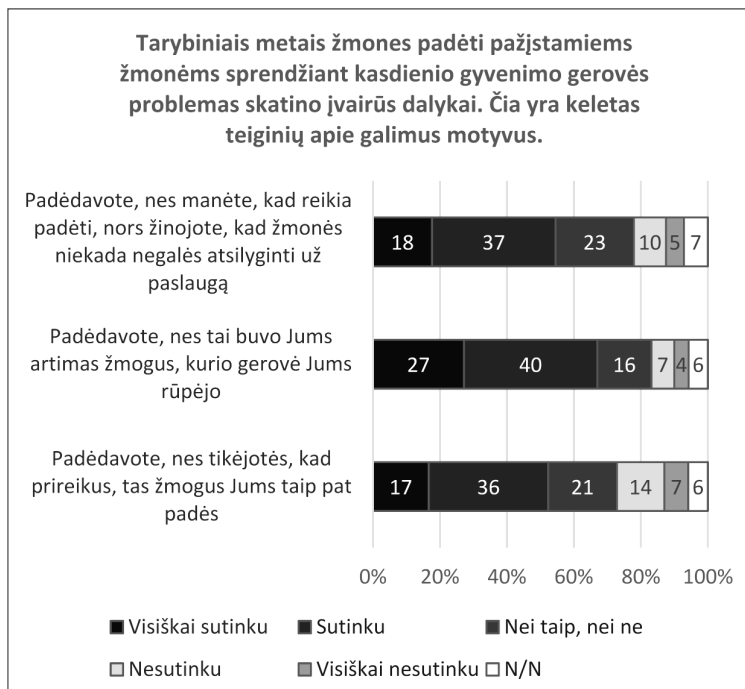
Blato kaip vienos neformalių mainų formos apibrėžimas reiškia, kad *blato* ryšiams yra būdingas „bendrasis“ arba „pasklidęs savitarpiškumas“ (Putnam ([1994] 2001; 226). Nors *blato* mainuose yra keičiamasi nelygiaverčiais dalykais (skirtingai nei „subalansuoto savitarpiškumo“ atveju (ten pat), ir dažnai duodantysis sąmoningai nesitiki, kad jam iš karto ar būtinai bus atsiųginta už paslaugą, tačiau paslauga palieka pėdsaką, – paslėptą savitarpiškumo lūkestį, kuris užtikrina paslaugų cirkuliaciją *blato* ryšių tinkle ilgalaikėje perspektyvoje (Ledneva 1998; Patico 2002).

Apklausoje respondentų, kurie nurodė, kad patys dažnai arba retkarčiais „gaudavo“ trūkumo prekių ar paslaugų, buvo teirauta-

si, ar jie patys padėjo šių gėrybių gauti pažįstamiems žmonėms. Kaip matyti iš duomenų (žr. 4 lentelę), dalinimasis priklauso

4 lentelė. Pagalba kitiems įsigyjant prekes ir paslaugas pagal asmeninio priėjimo prie šių prekių ir paslaugų dažnumą

Ar tarybiniais metais Jums pačiam arba Jūsų šeimos nariams, kurie gyveno kartu su Jumis, yra tekę padėti pažįstamiems „gauti“ šias gėrybes? (proc.)	Pasakykite prašome, ar tuomet Jūs/Jūsų šeima galėjote „gauti“ šių gėrybių?	
	proc. „gavusių“ dažnai/nuolatos, kurie padėjo pažįstamiems	proc. „gavusių“ retkarčiais, kurie padėjo pažįstamiems
Kokybiški arba deficitiniai maisto produktai	61	34
Kokybiški, madingi drabužiai, avalynė	56	28
Ilgalaikio vartojimo prekės	37	21
Kokybiškas sveikatos priežiūros paslaugas, deficitinių vaistų	34	22
Kelialapius atostogoms	25	16

2 pav. Pagalbos pažįstamiems žmonėms motyvai, proc.

nuo priėjimo (dažniau padėdavo kitiems tie, kurie patys galėjo lengviau gauti tas gėrybes) ir nuo gėrybių (dažniau respondentai nurodė, kad dalinasi „priėjimu“ prie maisto produktų ir drabužių, avalynės, kitų išteklių atveju tokia pagalba buvo paminėta rečiau). 53 proc. pažįstamiems apsirūpinti padėjusių respondentų nurodė, kad padėjo tik žmonėms, su kuriais juos siejo stiprūs ryšiai, 42 proc. padėjo ir artimiems žmonėms, ir tiems, su kuriais juos siejo silpni ryšiai, ir tik 5 proc. padėjo žmonėms, su kuriais juos siejo tik silpni ryšiai. Taigi stiprūs ryšiai daug dažniau ne tik būdavo apsirūpinimo kanalu, bet ir aprūpinimo paslaugų teikimo kanalu. Šią tendenciją atspindi ir pagalbos kitiems žmonėms sprendžiant kasdienio gyvenimo problemas motyvai.

Apibūdindami savo motyvus, respondentai dažniausiai teigė, kad padėdavo, nes tai buvo jiems artimas žmogus, kurio gerovė jiems rūpėjo (žr. 2 pav.). Altruizmas ar savanaudiškumas (neatpažintas savitarpiškumo lūkestis) respondentų nurodyti buvo daug rečiau.

Blatas kaip neatpažįstama praktika

Vienas iš *blato* bruožų yra ta, kad žmonės dažniausiai jį atpažįsta kitų, o ne savo praktikose. Mainius, vykstančius *blato* tinkluose jie yra linkę matyti kaip artimų žmonių savitarpio pagalbą, bet ne kaip *blatą* (Lonkila 1997; Ledeneva 1998). Viena tokio neatpažinimo priežasčių yra moralinis *blato* ambivalentiškumas. Neatpažinimo strategijų variacijos gali būti įvairios (žr. Ledeneva 1998; 59-68): vieni susiaurina *blato*

sampratą, siedami jį tik su lygiaverčiais mainais, kiti – savanaudišku interesu, treči – įgijimu kažko, ko esi nenusipelnęs ar nevertas, ketvirti – įstatymus pažeidžiančiomis praktikomis (kyšininkavimu, spekuliacija).

Viena vertus, mokslininkai, analizavę *blato* tinklus, beveik vienbalsiai sutaria, kad nuolatinės trūkumo sąlygos, biurokratinių institucijų neefektyvumas sovietinių laikotarpiu *blato* ryšius leidžia suprasti ne kaip pasirinkimo dalyką, o kaip priverstinę, neišvengiamą, būtina praktiką, tam tikrą savigynos formą (žr., pvz., Lonkila 1997; Ledeneva 1998; Völker & Flap 2001; Rehn & Taalas 2004). Nors *blatas* yra siejamas su šešėliniais komandinės ekonomikos aspektais, jis turėjo tam tikrų teigiamų bruožų (dažniausiai jis rėmėsi draugystės, artimųjų savitarpio pagalbos ryšiu), ir tai skatino jo priėmimą ir pakantumą jam. Asmeninis pasiteisinimas dėl naudojimosi *blato* ryšiais dažniausiai nurodė į struktūrines priežastis: nepatikimos institucijos, mažos pajamos, išskirtiniai atvejai, socialinės konvencijos (Ledeneva 1998; 70).

Kita vertus, neigiamos *blato* konotacijos kilo iš supratimo, kad *blato* paslaugos neretai buvo nesąžiningos kitų atžvilgiu, rūpestis „savais“ reiškė kitų interesų pažeidimą (Srubar 1994). Išlošdavo *blato* tinklo nariai, pralošdavo šiam tinklui nepriklausantys, be to, nors ir nebūtinai iš savanaudiškų paskatų, *blatas* rėmėsi viešųjų išteklių panaudojimu asmeniniams tikslams. Gečienės (2014; 111-112) analizė parodo, kaip *blato* moralinis ambivalentiškumas atsiskleidžia žmonių savo gyvenimo sovietmečiu pasakojimuose.

Mūsų tyrimo duomenys patvirtina *blato* neatpažinimo tendenciją. Paklausti apie skirtingas situacijas, ar jos yra *blato* pavyzdys, 48 proc. respondentų nurodė, kad kyšio davimas už paslaugą yra *blatas*, 50 proc. *blatui* priskyrė prekių perpardavimą už brangesnę nei įsigijimo kainą, 61 proc. – pagalbą pažįstamam kažką gauti tikintis, kad jis, prireikus, atsilygins tuo pačiu. Tačiau rečiausiai respondentai *blatą* atpažino jo labiausiai kasdieniame gyvenime paplitusioje formoje, t.y. „pagalba pažįstamam kažką gauti už tai nesitikint jokio papildomo atlygio“ (*blatui* šį atvejį priskyrė tik 42 proc.). Paklausti, ar dažnai iki Perestroikos jiems teko naudotis *blato* ryšiais, tik 14 proc. nurodė, kad dažnai, 41 proc. teigė tai darę retkarčiais, 43 proc. – niekada. Į paskutiniąją, niekada nesinaudojusią *blato* ryšiais kategoriją, patenka 30 proc. respondentų, kurie atsakydami į klausimus apie materialinį apsirūpinimą (maisto produktus, drabužius, ilgo vartojimo prekes, kelialapius atostogoms, sveikatos priežiūros paslaugas) nurodė, kad gaudavo šias prekes ir paslaugas pasitelkdami tiek stiprius, tiek silpnus ryšius; į šią kategoriją taip pat patenka 27 proc. tų respondentų, kurie teigiamai atsakė į klausimą, ar reikėjo pažįstamų pagalbos gaunant būstą, ir 25 proc. sulaukusių artimųjų ar pažįstamų pagalbos įsidarbinant norimoje darbovietėje.

Apibendrinimas

Blato mainai sovietmečiu buvo išvirkštinė, neatsiejama komandinės ekonomikos, kokybiškų vartojimo prekių ir paslaugų trūkumo, biurokratinių institucijų neefektivumo pusė. Nepaisant lygybės ideologijos, valstybinė paskirstymo sistema diferencijavo

visuomenę ir *blato* mainai daugumai neprivilegijuotų Sovietų Sąjungos gyventojų tapo įprastas ir veiksmingas būdas patenkinti savo kaip vartotojų poreikius, įgyti tai, ko laikydami formalių taisyklių ir procedūrų, jie nebūtų gavę.

Mūsų atlikto tyrimo duomenys patvirtina ne vieną kitų mokslininkų, tyrusių *blato* reiškinį Rytų Europoje, išvargą apie *blato* tinklų bruožus. Lietuvos visuomenėje *blato* tinklų pagrindą sudarė stiprūs ryšiai: daugumai gyventojų priėjimo prie deficitinių vartojimo reikmenų ir paslaugų suteikdavo artimi žmonės (giminės, draugai). Tačiau silpni ryšiai *blato* tinkluose taip pat buvo svarbūs. Tie gyventojai, kurie turėjo įvairesnius priėjimo kanalus, galėjo geriau apsirūpinti tiek kasdienio vartojimo prekėmis, tiek patenkinti kitus savo gyvenimo poreikius. Viena esminių *blato*, susijusio su kasdienio gyvenimo poreikių tenkinimu, charakteristikų yra jo neatpažinimas. Nemaža dalis žmonių, sovietmečiu trūkumo prekes ir paslaugas „gavę“ padedant pažįstamiems žmonėms, savo elgesio nematė kaip *blato* praktikų. Nė didelės savitarpio pagalbos paslaugos, mažų apimčių viešųjų išteklių panaudojimu savo asmeninems reikmėms daugelio žmonių nebuvo laikomos *blatu*. Šios praktikos atrodė „nekaltos“, atsižvelgiant į tai, kad daugelis taip elgėsi, arba todėl, kad pirmiausia buvo matomos kaip pagalba artimam, brangiam žmogui, nes jo gerovė rūpėjo. *Blatas* dažniau žmonių yra suprantamas kaip moraliniu aspektu smerkiamoms praktikoms (pavyzdžiui, kyšininkavimas, spekuliacija) arba yra siejamas su savanaudiškumu, kai kitam pade-

dama, siekiant asmeninės naudos, tikintis grįžtamųjų paslaugų.

Pabaigoje norėtųsi apmąstyti *blato* vaidmenį posovietinėje visuomenėje. Perėjus prie rinkos ekonomikos, ši nemonetarinė mainų forma kasdienio gyvenimo sferoje didele dalimi prarado savo reikšmę. Shlapentokho žodžiais (1989; 174), „<...> draugų svarba yra tiesiogiai proporcinga prekių ir paslaugų neprieinamumui ir atvirksičiai proporcinga pinigų svarbai įgyjant sunkiai randamus gaminius“. Rinkos ekonomikoje, skirtingai nei planinėje, svarbūs pinigai. Be to, kaip pažymi ne vienas mokslininkas analizavęs neformalių mainų kaitą rytų Europos šalyse (žr. Sedlenieks 2003; Onoshchenko & Williams 2013; Ledeneva 2008), vis daž-

niau praktikos, kurios kasdienėje vartosenoje sovietmečiu buvo įvardijamos kaip *blatas*, transformuojasi į korupciją.

Neformalios praktikos atspindi kintantį įgalinančių ir ribojančių struktūros savybių balansą. Jeigu ankstesnė šių praktikų funkcija buvo susijusi su nelanksčių struktūros apribojimų kompensavimu, tai rinkos ekonomikos ir liberaliosios demokratijos sąlygomis jų paskirtis yra naujos sistemos silpnų vietų išnaudojimas, neretai pasireiškiantis korupcija (Ledeneva 2008; 119). Kita vertus, neformalių tinklų reikšmė kuriant ir vystant verslą, žmonių siekis personalizuoti ryšius tvarkant reikalus biurokratinėse organizacijose ar kreipiantis į socialines paslaugas teikiančias įstaigas, liudija *blato* praktikų tęstinumą.

LITERATŪRA

Berline, Joseph S. 1952. „The Informal Organization of the Soviet Firm“, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 66, No. 3 (Aug., 1952), p. 342–365.

Coleman, James. 2005. *Socialinės teorijos pagrindai*. Vilnius: Margi raštai.

Gečienė, Ingrida. 2014. „Socialinio kapitalo reikšmė sovietmečiu“. L. Žilinskienės (sud.) *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 83–127.

Granovetter, Mark. 1973. ‘The Strength of Weak Ties’, *American Journal of Sociology*, Vol. 78 (6), p. 1360–1380.

Knoke, David and Song Yang. 2008. *Social Network Analysis*. Thousand Oaks, Calif: Sage.

Ledeneva, Alena. 1997. “Practices of Exchange or Networking in Russia”, *Soziale Welt*, vol. 48, p. 151–170.

Ledeneva, Alena. 1998. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*. Cambridge, Cambridge University Press.

Ledeneva, Alena. 2008. “Blat and Guanxi: Informal Practices in Russia and China”, *Comparative Studies in Society and History*, 50(1), p. 118–144.

Lin, Nan. 2001. “Building a Network Theory of Social Capital”. In Lin, N., Cook, K. and Burt, R. S. (eds) *Social Capital. Theory and Research*, New York: Walter de Gruyter.

Lonkila, Markku. 1997. “Informal Exchange Relations in Post-Soviet Russia: A Comparative Perspective”, *Sociological Research Online*, vol. 2, no. 2, <http://www.socresonline.org.uk/2/2/9.html>

Lonkila, Markku. 2006. “Social Networks among Russian Information and Communication Technology Professionals Post-Communist Economies”, *Post-Communist Economies*, Vol. 18, No. 1, p. 13–31.

Michailova, Snežina & Verner Worm. 2003. “Personal Networking in Russia and China: Blat and Guanxi”, *European Management Journal*, Vol. 21, No. 4, p. 509–519.

- Onoshchenko, Olga & Colin C. Williams. 2013. „Paying for Favours: Evaluating the Role of Blat in Post-Soviet Ukraine“, *Debatte*, Vol. 21, Nos. 2–3, p. 259–277.
- Patico, Jennifer & Melissa L. Caldwell. 2002. „Consumers Exiting Socialism: Ethnographic Perspectives on Daily Life in Post-Communist Europe“, *Ethnos: Journal of Anthropology*, 67 (3), p. 285–294.
- Patico, Jennifer. 2002. „Chocolate and Cognac: Gifts and the Recognition of Social Worlds in Post-Soviet Russia“, *Ethnos: Journal of Anthropology*, 67 (3), p. 345–368.
- Pichler, Florian and Claire Wallace. 2007. „Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe“, *European Sociological Review*, Vol. 23 (4), p. 423–435.
- Portes, Alejandro. [1998] 2000. „Social capital: Its Origins and Applications in Modern sociology“ in Eric E. Lesser (ed.) *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*. Boston: Butterworth Heinemann: 43–67. (Reprinted from *Annual Review of Sociology*, 1998, Vol. 24).
- Putinaitė, Nerija. 2007. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.
- Putnam, Robert D. and Kristin A. Goss. 2002. „Introduction“ in Robert D. Putnam (ed.) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford University Press, p. 3–19.
- Rehn, Alf & Saara Taalas. 2004. „Znakomstva I Svyazi’ (Acquaintances and connections) – Blat, the Soviet Union, and mundane entrepreneurship“, *Entrepreneurship & Regional Development: An International Journal*, Vol. 16 (3), p. 235–250.
- Rose, Richard. 1999. „Living in an Anti-modern Society Special Report“, *East European Constitutional Review*, Winter/Spring, p. 68–75.
- Rose, Richard. 2000. „Uses of Social Capital in Russia: Modern, Pre-modern, and Anti-modern“, *Post-Soviet Affairs*, 16:1, 33–57.
- Sedlenieks, Klavs. 2003. „Cash in an Envelope: Corruption and Tax Avoidance as an Economic Strategy in Contemporary Riga“, in Arnstberg, Karl-Olov & Thomas Borén (ed.), *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Shlapentokh, Vladimir. 1989. *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. Oxford: Oxford University Press.
- Srubar, Ilja. 1994. ‘Variants of the Transformation Process in Central Europe. A Comparative Assessment’, *Zeitschrift für Soziologie*, 23 (3), p. 198–221.
- Štutininė, Irena. 2003. „Sovietinio laikotarpio atminties bruožai autobiografiniuose pasakojimuose“. I. Štutininė (sud.) *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, p. 5–54.
- Völker, Beate & Flap Henk. 2001. „Weak Ties As A Liability: The Case of East Germany“, *Rationality and Society*, Vol. 13 (4), p. 397–428.
- Žilinskienė, Laima (sud.). 2014. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

ABSTRACT

ANALYSIS OF *BLAT* RELATIONS DURING THE LATE SOVIET PERIOD IN LITHUANIA

This article is aimed at revealing structural characteristics of *blat* networks during late soviet period in Lithuanian society. *Blat* is understood as a form of informal exchange particular for Soviet society. It was oriented at satisfaction of needs of personal consumption and it reorganized state system of distribution of material resources. The article starts from brief review of institutional conditions that

facilitated formation and spread of *blat* exchange and defines consequences of *blat* for functioning of Soviet system. The article goes on presenting results of the data analysis of representative survey of Lithuanian population conducted in 2014. It is concluded that during Late Soviet period *blat* networks in Lithuanian society mainly consisted of strong ties, however, material well-being of individuals was associated with their abilities to use not only strong, but also weak ties. Data analysis also reveal that *blat* practices were frequently misrecognized as such by those who used them.

Sociologijos katedra,
Filosofijos fakultetas
Vilniaus universitetas,
Universiteto 9/1; LT-01513 Vilnius
El. paštas: ruta.ziliukaite@fsf.vu.lt

* *Pastaba:* Straipsnis parengtas įgyvendinant projektą „Nematoma sovietmečio Lietuvos visuomenė: neformaliųjų sisteminių ir nesisteminių tinklų skirties peržiūra (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-053)“, finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę.

Note: The paper is written implementing the project „Invisible Soviet Society of Lithuania: Revision of Distinction between Informal Systemic and Non-systemic Networks (No. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-053)“, funded by European Social Fund under the Global Grant measure.